

Szellemi műhely a piedesztálon: így (is) ünnepel az Atelier

Lászlófi Viola – Mravik Patrik Tamás – Oláh Gábor – Sidó Anna
(szerk.): *Atelier 30. Műhelytanulmányok*.

Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék, Budapest, 2020. 382 oldal.

2021 elején jelent meg az *Atelier 30. Műhelytanulmányok* címet viselő könyv. De miért éppen műhelytanulmányok? Immár három évtizede áll fenn a francia–magyar kezdeményezésből induló, mára kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal és beágyazottsággal bíró társadalomtörténeti és társadalomtudományos műhely. A 2004-től tanszékként működő Atelier a francia történelem és társadalomtudomány egyik, ha nem a legmeghatározóbb iskolája, az *Annales* szellemiségében fogant a rendszerváltozás előestéjén. Az alapításban elvülhetetlen érdemei voltak a sajnos azóta elhunyt Granasztói Györgynek, francia részről pedig Rose-Marie Lagrave-nak. Már a kezdetekkor megfogalmazódott, miként arra utal Czoch Gábor a kötet előszavában, hogy a fiatal kutatók képzése és támogatása elengedhetetlen az Annales-szellemiség továbbélésének érdekében.¹ A párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) kezdeményezésével és partnerségével felálló szakmai műhely jól láthatóan elérte ezt az eredeti célkitűzését. Hiszen amellett, hogy elismert doktori képzés folyik immár két évtizede az Atelier berkein belül, számos lenyomata van a tehetséggondozásnak, a következő nemzedékek tudományos felkészítésének. Mi sem lehet ennek meggyőzőbb tanúbizonyossága, hogy kizárólag a tanszék mesterszakos, valamint jelenlegi és egykori doktori hallgatói által jegyzett kiadvány köszönti a 30 éves szellemi műhelyt.

A kötet tehát a hallgatók ötletén, munkáján és szervezésén alapszik. A szakosoknak megfelelően az előszót a tanszék jelenlegi vezetője, Czoch Gábor írta, aki azonban az Atelier részletes és adatolt történetével nem terhelte az olvasót, s nemcsak azért, mert ilyen jellegű kötetek már napvilágot láttak.² Helyette sokkal inkább arra fókuszált, hogy az Atelier által kiadott művek miképp reprezentálják a problémacentrikus és interdiszciplináris megközelítést, az itt folyó szerteágazó, mégis bizonyos fogalmak és témakörök köré csoportosuló munkát. A tanszékhez kötődő kiadványok ismertetése arra is választ ad, hogy a 30 éves fennállást ünneplő kötet – a szigorú számolást követve – éppen a 29. a sorban.

A szerkesztői munkálatokat az Atelier jelenlegi doktori hallgatói végezték, akik a *Szerkesztői előszó*ban leszögezték, hogy a köszöntőkötet az elmúlt évtizedek során kialakított szellemiséget hivatott megidézni, melynek egyik

¹ Az Annales-iskoláról lásd például: Benda–Szekeres 2007.

² A tanszék története iránt érdeklődők a következő művekhez fordulhatnak: Granasztói–Sonkoly é. n.; Sonkoly 2015; Czoch 2019.

kifejeződéseként is értelmezhető a szerkesztők és a szerzők közös alkotási folyamata, a „műhelymunka” (13–15). De mik is ezek az összetartó szempontok, mi az a közös szellemiség? Milyen irányú kutatások folynak manapság az Atelier-műhelyben? Az eligazodásban a négy témakörhöz társított tizenöt tanulmány nyújt segítséget.

Az első blokk a *Tér és funkció* címet viseli. Bagi László nyitótanulmányában szorosán kapcsolódva e hívószavakhoz arra keresi a választ, miképp alakult ki a 19. század során a Fővámház és a központi Vásárcsarnok körüli negyed. Az elnevezéssel nem rendelkező terület a század elején még a sóhivatalnak és egy dohányraktárnak adott helyet, ám a rakpart és környezete ekkoriban még egyáltalán nem volt rendezett. Csak az 1870-es évektől értékelődött fel a Duna-part ezen szakasza; Pest, Buda és Óbuda közjogi egyesítése után érett meg a városvezetők fejében az a gondolat, hogy Ferencváros külső peremén egy ipari-kereskedelmi negyed jöjjön létre. Az első nagyobb változást érdemes kiemelni: az 1873-ban átadott Fővámház főhomlokzatával a folyó, vagy talán még inkább a budai városrész felé nézett. A folyó felé fordulás ugyanakkor egyszerre jelentette az egységes fővárosban való gondolkodást, illetve a Duna alárendelését városi és társadalmi érdekeknek.

Szintén a városi tér átalakulásával foglalkozik Oláh Gábor írása. Ám míg a ferencvárosi negyednél az épített környezet változásain volt a hangsúly, itt a diszkurzusanalízisre láthatunk példát. A „védett városi tér” fogalmának hatékony alkalmazásával a szerző arra világít rá, hogy a Rákosi-éra ideológiailag terhelt környezetében milyen utakat és módokat találtak az építészek Budapest arculatának megőrzésére és annak szocialista realista igényekkel való összeegyeztethetőségére. Oláh Gábor számos forrás bevonásával vezet végig bennünket azokon a kérdéseken, melyek meghatározták és mederbe terelték az 1950-es évek építészeti és városrendezési szakmai narratíváit (pl. a múlthoz és az épített örökségéhez való viszony átértelmezése, a szanálás révén megalkotott haladó nemzeti hagyományok kiépítése).

Egy marginalizált társadalmi csoport térbeli és társadalmi lokalizációjának hatalmi érdekek által vezérelt történetébe nyújt betekintést Lászlófi Viola tanulmánya. Az 1950-es években felállított munkaterápiás intézetek, amelyeket Benedek István „aranyketreceknek” nevezett, fontos szerepet töltek be az államhatalom szemében, lényegében a munkához kötött terápiás kezelés formájában látták megvalósíthatónak a társadalom peremén élő mentális betegek beolvasztását a szocialista társadalom konstrukciójába. Lászlófi írásában nemcsak a legnevesebb és legjobban adatolt intézet, az intapusztai központ intézményesülését és társadalmi szerepét mutatja be, de statisztikai adatok felhasználásával és az ápolási napok számának értékelése alapján arra a következtetésre jut, hogy a szakemberek kevésbé látták hatékonynak, kifizetődőnek a munkaterápiát, a betegek mezőgazdasági jellegű foglalkoztatását.

Mravik Patrik Tamás a mozik kapcsán megfogalmazódott társadalmi szerepfelfogások világába kalauzolja az olvasót. A mozik kitüntetett szerepet játszottak

az államszocialista időszak ideológiai nevelésében, az infrastrukturális háttér fejlesztése és kiterjesztése igazán látványosra sikeredett még úgy is, hogy az 1960-as években egyre nagyobb kihívás érte a mozikat a televíziózás oldaláról. A szerző egy 1961-es országos felmérést elemez írásában, amely a községi moziüzemvezetőket szólította meg. A felmérés célja egyértelmű volt: meghatározni azt, hol és miért működnek jól vagy rosszul a falusi, kisvárosi mozik. A szerző sikeresen válaszolja fel a válaszok alapján a mozik életében kulcspozíciót betöltő üzemvezetők szociológiai hátterét, és ami ennél fontosabb, önmaguk társadalmi szerepéről alkotott képét. A megszólaltatott szereplők jól láthatóan elsajátították a „bolsevik nyelvet”, a rendszernek való megfelelés eszközét beépítették beszédmódjukba és önértékelésükbe.

A kötet második blokkja a *Nemzetek és ideológiák* fogalmi köré csoportosul. Ezek az írások a *nationalism studies* interdiszciplináris irányzathoz kötődnek,³ és az első fejezethez képest nagyjából 19. századi történetekre fókuszálnak. Tóth Kelemen írásában egy, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején kibontakozó vitát és szemléletbeli módosulást mutat be. Egy álnéven publikáló piarista nevelőtanár ugyanis 1848 tavaszán ragadta meg az alkalmat, hogy kifejezze az arcszörzet és a magyaros viselet identitásformáló hatását, illetve bajusznövesztésre, valamint fekete atilla viselésére buzdítsa kollégáit, ekképp is hitet téve a katolikus papi réteg magyar nemzethez való tartozásáról. A 18. század végétől a magyar nemesi körökből induló öltözetbeli és arcpolási kifejezőmód a szabadságot és függetlenséget, tehát a „magyar jellemet” kívánta minden figyelő szempár számára észrevehetővé tenni. A báró Mednyánszky Cézárhoz hasonlóan elkötelezett és hazafi katolikus pap akciója azonban nem lelt osztatlan támogatásra, főleg, miután a kibontakozó vitában már nemcsak a papi viselet, de a katolikus egyház reformja is terítékére került.

A magyar–szerb kapcsolatok mozgalmas epizódját vette górcső alá tanulmányában Tömöry Miklós, aki egy számos átalakuláson keresztülment, némileg elfeledett tragédia történetével világít rá arra az elmozdulásra, amely a 19. század közepén felerősödő nacionalizmus(ok) következtében befolyásolta a két nemzet egymáshoz fűződő viszonyát. A késő középkori szerb despota, Brankovics György drámájának adaptációin keresztül ráadásul bepillantást nyerhetünk a szerb nemzeti színház intézményesülésébe is. Az Obernyik Károly, Bulyovszky Gyula és Egressy Gábor által megalkotott tragédia alapvetően a szerb és magyar nemzet mindenkori közös érdekeire, a két nép barátságos együttélésére kívánt apellálni. Az 1860-as évek derekától, a magyar állami szupremácia kihirdetésétől kezdve azonban egyre jobban megfigyelhető volt a szerb értelmiségiek egyenjóságúvá váló törekvése, a szerb–magyar kapcsolatok átértékelődése, miképp az a színmű átdolgozásaiból, illetve előadásaiból az elemzés végén leszűrhetővé vált.

³ A megközelítésmód hazai adaptációjában természetesen élen járt az Atelier. Erre lásd: Anderson 2006; Brubaker 2006; Albert–Czoch–Erdősi 2010.

Tarafás Imre tanulmányában az emlékezeti paktum fogalmával operál, amikor 1848–49 dualizmus kori emlékezetét különféle beszédmodok révén elemzi. A paktum értelmében a kortársak számára a konfliktusokra és az engedményekre helyeződik a hangsúly az emlékezetpolitika kialakításánál, a nemzethez való tartozás tudatának pedig fontos eleme lesz a paktum révén felértékelődött felejtés és annak mintázatai. A szerző négy nagyobb forráscsoport alapos elemzésével mutatja be, miképp zajlott le az érdekelt felek között 1848–49 emlékezetének formálása, az „alkudozási folyamat”. A tanulmány megállapításai mellett külön figyelmet érdemel, hogy az nemcsak a szerző korábban készített szakdolgozatára, hanem az Atelier 25. éves köszöntőkötetében megjelent Burguière-tanulmányra is reflektál.⁴ André Burguière ugyanis ebben a kiadványban adta közre elsőként az emlékezeti paktum koncepciójáról szóló elképzelését.

A fentiekhez képest időben és térben távolabbi tájakra irányítja figyelmünket Lafferton Sára. Az algériai háború (1952–1962) elnevezéséről folyó vitát, az eltérő megközelítésű szuverenitáskonceptiók vizsgálatát alapos elméleti és fogalmi bevezetővel indítja, leírva a vesztfáliai territoriális- és a forradalmi szuverenitáselgondolások alapvetéseit, illetve a közöttük fennálló műfaji különbözőségeket. A szuverenitásra hivatkozó elméletek tisztázása azért is sarkalatos kérdés, mert a fegyveres konfliktus megnevezése és nemzetközi besorolása létkérdésnek számított a Francia Köztársaság szempontjából. A két szembenálló elképzelés, illetve az azokat alkalmazó politikai-katonai felek küzdelmének megértéséhez nélkülözhetetlen a nemzetközi szabályozás ismertetése, főleg annak tudatában, hogy a 20. század derekára a háborúk a civil szféra egészére hatással voltak, míg az államalakulatok egyre több eszközt latba vetve próbálták megkerülni az elsősorban az ENSZ által lefektetett irányvonalakat.

A kötet harmadik fejezete az *Örökség/ésítés* tárgykörébe tartozó írásokat foglal magába. E megközelítés hangsúlyos jelenléte a kötetben kevésbé meglepő azok számára, akik figyelemmel kísérték az utóbbi években a hazai társadalomtörténeti tanszékek szakirányos képzéseit. Az Atelier Tanszék ugyanis évek óta meghirdeti – általában nagy érdeklődést kiváltva – *Kulturális örökség tanulmányok* című interdiszciplináris mesterképzését. A témához kapcsolódó első írás a Horthy-korszakban jelentős állami támogatást élvező Gyöngyösbokréta mozgalom tevékenységével és kulturális hatásaival foglalkozik. Andor Anna Klára az UNESCO által pontosan körülhatárolt „örökségesítési” folyamat első jeleit véli felfedezni az 1931-ben alapított, a népi hagyományokat színpadra állítani kívánó bokrétamozgalom történetében, ugyanakkor több aspektus tekintetében behatóan értekezik ezen eljárás felemás, kezdetleges formájáról. A bokrétások ugyanis nem a hagyományokat gyakorlók köréből kezdeményezték a szokások értéknek való definiálását és örökségként való megőrzését, lévén, hogy ezt a szerepet néprajzos és idegenforgalmi szakemberek vállalták magukra. A helyi értelmiség hangsúlyos jelenléte ráadásul kihatással volt az értéknek beállított néphagyományok

⁴ Burguière 2015.

hitelességére is, ezt a problémát áthidalandó született meg az „örökségesítési” folyamat egyik kulcseleme, a néprajzi szakemberek által gyakorolt hitelesítési procedura.

A bokkrétamozgalom kapcsán felmerülő dilemma, hogy tudniillik melyik hagyomány milyen alapon méltó a megörökítésre, a második világháború utáni zsidó imahelyek esetében is fennállt. Mezei Hanna Mónika a zsinagógák holokauszt utáni sorsáról, a rájuk ruházott funkciók sokaságáról, vagy éppen azok hiányáról szól közleményében. A második világháború után az államszocialista időszak sem kedvezett a zsidó vallási életnek és épített öröksége állapotának. A diktatórikus elnyomatás által tetézett elhallgatás és hányatott sors tanújele, hogy mindössze három személy tevékenységével bemutatható a zsidó örökség megmentése az 1950-as években. A Kádár-rendszer is erőteljesen presszionálta a zsidóság megmaradt tagjait, hogy váljanak meg a kulturális térként is működő imahelyektől. Az elemzés sarokköve az a kategorizálási módszer, amely segíti az 1945 után megmaradt zsinagógák besorolását funkciójuk és tulajdonosi szerkezetük alapján.

Az Atelier kiadásában megjelent *A kulturális örökség* című kötet⁵ képezi az elméleti megalapozottságát Arkhely Fruzsina publikációjának, aki az északmagyarországi Borsodnádasd szellemi kulturális örökség megteremtésére tett kísérleteibe enged betekintést. A rendszerváltás és a versenykapitalista piacgazdaság hatásainak eredményeképpen, a Finomlemezgyár megszűnésével a helyi társadalom kénytelen volt korábbi (munkás)identitását elhagyni, és egy olyan hagyományt felkarolni, amely segítette a közösségépítés célkitűzéseit. A végül kulturális örökségi címet elnyerő molnárkalácssütés az évente megrendezésre kerülő fesztiválnak köszönhetően áthatotta Borsodnádasd kulturális életét. Az *oral history* módszertanát alkalmazó írás ugyanakkor érzékelteti azt a problémát, hogy az identitáserősítő „örökségesítés” kénytelen olyan kihívásokra is reagálni, mint a megnövekedett érdeklődés, a gazdasági érdekek, vagy például az örökség piaci elvű exportja.

Az Atelier-ben zajló műhelymunka eklatáns példája az Andor Anna Klára, Kónya Sára, Nagy Dóra és Szabó Gergely által jegyzett tanulmány, amely egy kutatószeminárium vizsgálati eredményeit foglalja össze. A szerzők a józsefvárosi cigány muzikus kultúra átalakulását, térbeli kapcsolódási pontjainak történetét veszik szemügyre. E kultúrának nagy szerepe volt mind a városnegyed, mind a cigány társadalom életén belül, a kávéházakból induló sikertörténet azonban a második világháború után lényegében véget ért. Az 1960–1970-es évek újabb aranykort hoztak, az ekkoriban a Mátyás téren zajló zenélések nemcsak a közösségépítést és a hagyományápolást szolgálták, hanem a fiatalabbak lényegében itt sajátították el a cigányzene csínját-bínját is. Aztán a fokozatosan újra feledésbe merülő kultúra a 2010-es években lelt támogatásra, de az állami kezdeményezés által 2013-ban átadott Muzikus cigányok parkja semmilyen módon nem kapcsolódott a cigányzenészek örökségéhez, a parkban felállított emlékmű ellenére

⁵ Erdősi–Sonkoly 2004.

az „örökségesítés” folyamata bizonytalan vágányra keveredett, létrehozva így – a szerzők által szellemesen megalkotott – „emlékezet nem-helyét” a Józsefvárosban.

A kötet utolsó három tanulmánya a kultúrtörténethez és a kultúratudományhoz kapcsolódik (*Kultúra: produkció és reprezentáció*). Elsőként Krasznai Réka egy 19. századi „celeb” imázsának históriáját mutatja be. Munkácsy Mihály, a dualizmus időszakának méltatott művésze körül ugyanis jól megfigyelhető volt a tudatos imázsépítés, amelynek két legfőbb nevesíthető megalkotója a festő menedzsere és műkereskedője, Charles Sedelmeyer, illetve a művész felesége, Cécile Papier volt. Míg előbbi a vallásos és szalonzsánerképek festésére bízta Munkácsyt, és ellátta a képek értékesítésének, népszerűsítésének feladatait, addig a festő házastársa nagypolgári estélyek, fogadások tartásával építette a Munkácsy-brandet. Mindez természetesen nem valósulhatott volna meg a Párizs egyik legfrekvenciáltabb negyedében fenntartott palota mint reprezentációs helyszín nélkül.

Ami a világhírű festő esetében állandónak és kikezdzhetetlennek látszott, az Szendrey Júliánál markáns váltásokon ment keresztül. Gyimesi Emese közleményében ugyanis arra keresi a választ, hogy a századforduló után, a *Nyugatos* írók szemléletében miképp fogalmazódott újra Petőfi özvegyének társadalmi megítélése, milyen új elemekkel gazdagodott vagy szegényedett ez az imázskép. A szerző szerint a 19. századi emlékezők lényegében az 1849-es és az 1850-es év alapján alkották meg ítéletüket Szendreyről, amely szerint a „nemzet özvegye” nem töltötte ki gyászidejét, ezért megvetésre érdemes. A *Nyugat* szellemi műhelyéhez tartozók, Hatvany Lajos, Schöpflin Aladár és Ady Endre ezzel szemben a saját értékítéletüket vetítették vissza a fél évszázaddal korábbi állapotokra: a férfiasnak leírt Szendrey Júlia a műszaszerep felvételével, öltözködésével és frizurájával már a konvenciók ellen lázadó, modern női ideált volt hivatott tükrözni a 20. század elejének Magyarországon.

A kiadványt Csicsics Anna írása zárja, aki a siketekről szóló tudományos diskurzus analízisével tárja fel azon kérdéskört, miképp helyeződött át a hangsúly a siketek és hallássérültek társadalmi elkülönüléséről a harmonikus együttélésre. A szerző sorra veszi ama tényezőket, amelyek hozzájárultak a fogalmi káosz kialakulásához, illetve ismerteti a szakirodalomban fellelhető megközelítési modellek történetét is. A tanulmány jól ragadja meg azt a 2000-es évek elején megjelenő szemléletbeli változást a tudományos beszédmódban, amely az utóbbi években több, az adott csoportokat immár nem a többség és kisebbség végletes pólusaiban láttató mű megszűletését implikálta.

A kötet szerzői rendkívül széles merítéssel dolgoznak mind megközelítésmódjukat, mind kérdésfelvetéseiket tekintve. A kulcsfogalmak és hívószavak köré rendezett tematikus blokkok több ponton egymásba érnek, a szövegek pedig átfogó és hű képet adnak az Atelier szellemiségéről. Mi is ez a szellemiség? Az erőteljes fogalmi megalapozottság, a jól körülhatárolt történeti időszak és kérdéskör, a hatásosan felhasznált szakirodalmi bázis mind részét képezi ennek.

A tanulmányokban megjelenő társadalomtörténeti és -tudományos koncepciók, elméletek jól tükrözik az Atelier interdiszciplináris érzékenységet, ezek látványosan, és ami sokkal fontosabb, meggyőzően hatnak az érvek alapos kifejtésénél. Mindezeket túl egyértelműen kirajzolódik a szerzők problémacentrikus megközelítése. És természetesen, ami az Atelier-t Atelier-vé teszi, az a műhelyjelleg, a közös gondolkodás és alkotói folyamat, amelynek jelen esetben a szerzők és szerkesztők egyformán részesei voltak.

Az ünnepi kötetnek járó jogos dicséret mellett azonban kell néhány megjegyzést is tennem. Előre leszögezem, ezek nem kritikai célzattal, inkább a jövőbeli közös gondolkodást segítve fogalmazódtak meg. A szerkesztők – ahogy erre már utaltam – hívószavak köré építették a kötetet. De hogy miért éppen ezekre a témakörökre esett a választásuk, előzetesen vagy a tanulmányok beérkezését követően határozták-e azokat meg, nem szólnak a szerkesztői előszóban. Az ilyen irányú tájékozódásban ugyan segít Czoch Gábor megjegyzése, miszerint a tanszék hallgatói jelentkezhetek írásaikkal a megadott témákra, és ezek közül választották ki a szerkesztők a megfelelőket, ám ez a mechanizmus, az Atelier arculatának általuk való meghatározása több szót érdemelt volna. Hogy csak egy aspektust említsek: volt-e esetleg olyan nagyobb témakör, megközelítés, amely nem kapott helyet e struktúrában, vagy a szerkesztői megbeszéléseken egyértelműen megfogalmazódott minden résztvevőben az Atelier – egyébként rendkívül széles – kutatási portfóliója? Ugyancsak Czoch Gábor utal rá, hogy voltak jelentkezők, akik nem kerültek be a kötetbe. Vajon ők milyen témákkal rukkoltak elő? Persze a szerkesztői munkálatokba sem nekem, sem az olvasóknak nincs sok jogosultsága beleszólni. Nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy minden publikálni szándékozó előtt nem nyithatták meg a kaput terjedelmi, időbeli korlátok miatt, a kiválasztás folyamatának néhány mondatos ismertetése azonban a reflexióra nagyon érzékeny Atelier esetében ezúttal elmaradt.⁶ Az Atelier-műhelyben folyó munkálatok pillanatfelvételeként akár olyan megoldás is születhetett volna, hogy az ünnepi kötetbe jelentkezők kutatási témájukkal és mentoraikkal feltüntetésre kerülnek egy Tabulán, így is prezentálva a sokféleséget, így is köszöntve az Atelier-t.

A szerkesztők és a szerzők közös alkotói folyamata néha pontatlanságokhoz is vezetett. Az ábrákon található apró elütések (például 105. oldal 3. ábrája) lényegtelennek számítanak, ám feltűnő volt az irodalomjegyzékek és a hivatkozások gyakori egymásnak meg nem feleltetése. Ennek eredményeképpen több mint kéttucat hivatkozott irodalmi tétel nem található meg a tanulmány végi jegyzékekben. További egy tucat esetben pedig a kiadás dátuma nem egyezett a hivatkozott tétellel. A kötet néhány tanulmányánál az amúgy egységes hivatkozási rendszer látszott feloldódni, a megjegyzést is tartalmazó lábjegyzeteknél a hivatkozott irodalmak néha zárójelben, néha anélkül jelentek meg. Végül némileg

⁶ A teljes történehez tartozik, hogy a tanszék jubileumi fennállása alkalmából egy online doktorandusz konferenciára is sor került 2021. március 26-án, itt olyan hallgatók is szerepeltek, akik a kötetben nem publikáltak.

érthetetlennek tűnik, hogy épp egy festőfejedelemtől szóló tanulmány esetében szorult háttérbe a munkálatok során a vizualitás, és került a tíz ábra és kép a tanulmány végére. Ez már csak azért is furcsa, mert a kötet első tanulmányában a szövegben nyertek elhelyezést az ábrák, éppen ugyanolyan számban.

Az apróságokon gyorsan túllendülve azonban könnyen belátható, hogy egyedülálló munka született, amely méltó az Atelier szellemiségéhez. Az itt folyó műhelymunkálatok várhatóan még jó pár évtizedig befolyással lesznek a hazai és a nemzetközi történeti kutatásokra. Így végül nem maradt más hátra, mint hogy én is kívánjam az oktatók, a munkatársak, a szerzők és a szerkesztők mellett: *Bol-dog születésnapot, Atelier!*

Papp Viktor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.) 2010: *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Atelier, Budapest.
- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. (Ford.: Sonkoly Gábor) (Atelier füzetek 8.) L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- Benda Gyula – Szekeres Gábor (szerk.) 2007: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. (Atelier füzetek 13.) L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- Brubaker, Roger 2006: *Nacionalizmus új keretek között*. (Ford.: Erdősi Péter) (Atelier füzetek 11.) L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- Burguière, André 2015: Nemzeti örökség, emlékezet és történelem. In: Erdősi Péter – Klement Judit (szerk.): *Vis-à-vis. Tanulmányok az Atelier 25. évfordulójára*. Atelier – Korall, Budapest, 145–166.
- Czoch Gábor 2019: Az Atelier – egy francia–magyar műhely megalapítása. *BUKSZ* (31.) 226–230.
- Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.) 2004: *A kulturális örökség*. (Atelier füzetek 7.) L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- Granasztói György – Sonkoly Gábor é. n.: *20 éves az Atelier, 1989–2009*. H. n., 5–9.
- Sonkoly Gábor 2015: A rugalmas Atelier első huszonöt éve. In: Erdősi Péter – Klement Judit (szerk.): *Vis-à-vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára*. Atelier – Korall, Budapest, 11–36.